

SZAKMAI ZÁRÓBESZÁMOLÓ

A téma címe:

**"Evangélikus templomépítészeti és egyházművészeti
kutatások – Kelet-Magyarország"**

Témavezető neve: **Dr. Krähling János**

A kutatás időtartama: **2004-2006**

Megítélt támogatás: **2500 eFt**

A kutatás célja, a munkatervben vállalt kutatási program

A kutatás egy hosszabb kutatási folyamat befejező fázisaként Kelet-Magyarország evangélikus templomainak felmérését tűzte ki célul. Az eredeti pályázati tervben több mint száz templom kutatását jelöltük ki, amely a megítélt csökkentett támogatás miatt a kutatási szerződés konkrét munkatervében már módosult. A pályázat eredeti igénye és az ennek megfelelő tervezet 3600 eFt-ról szólt, ennek 75 %-a lett megítélve, majd 2005-től további 10 % elvonására került sor. A terv csökkentésénél így Pest és Heves megyei, továbbá budapesti templomokat kellett kihagynunk (ezek a kutatási szerződésben már nem is szerepeltek).

A kutatás módszere:

A munka elvégzése a korábbi OTKA-pályázatok során alkalmazott eszközökkel: a rendszerezés-szintű tájékozódáshoz szükséges levéltári és szakirodalmi kutatások mellett főleg helyszíni kutatással történt. A munka során adatlapokat készítettünk, forráskutatást, építéstörténetet, egyházművészeti leltárt, épületleírást és elemzést végeztünk, és a tervekkel nem (vagy csak részben) dokumentált emlékeket felmértük.

A kutatás előrehaladása

Az elvégzett munka elve az volt, hogy először a távolabbi és lehetőleg összefüggő (egymáshoz földrajzilag közeli ill. egyházszerkezetiileg összetartozó) emlékek felmérése történjen meg, a közelebbieket elérése maradt a munka szempontjából „tartalék”. Néhány korábban teljesen ismeretlen emlék utólag került be a kutatandó emlékek körébe (l. az alábbi táblázatokat). Így a 2004. évben budapesti emlékekkel foglalkoztunk, mert ezeknek a viszonylag alacsonyabb kiszállásigényét könnyebb volt megelőlegezni. 2005-ben a békési, illetve egyes Csongrád és Szolnok megyei templomok felmérésével folytattuk,

2006-ban Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye templomait dolgoztuk fel. Így a három év alatt összesítve 80 épületet: Budapesten és környékén 16; Békés, Csongrád és Szolnok megyében 37, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 27 templomot mértünk föl (l. a táblázatokat alább).

A felmérések területi és évenkénti eloszlása :

(egyházmegyenként és közigazgatási megyenként rendszerezve)

2004. év:

Budai Ev. Egyházmegye

Budapesti templomok	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Bp-Békaörs-Csillaghegy	(új ép.)			Bp-Óbuda		x	x
Bp- Budaörs	(2006-ban felm. bef.)	x	x	Bp-Pesthidegkút		x	
Bp-Budaörsvidék (kékgyaló u.)	(új ép.)						
Bp.-Kelenföld		x	x				
Bp-Budaörs		x	x				
Bp-Csepel	(2006-ban felm. bef.)	x	x				

MAGYARÁZAT, MEGJEGYZÉSEK A TÁBLÁZATOKHOZ:

- x = a beadott pályázatban tervezett, illetve később elvégzett teljes helyszíni építészeti és egyházművészeti felmérés, fotózással, adatgyűjtéssel
- (x)= részleges felmérés, adatgyűjtés, helyszíni fotózás és kutatás
- (új ép.) = az újabb, rendszerváltozás után épült templomokkal csak akkor foglalkoztunk, ha nem állt rendelkezésre megfelelő publikált adat, dokumentáció
- (imaház.)= a kisebb méretű és igénytelen kialakítású imaházakat csak akkor mértük, ha a szervezés megoldható volt/
- (200x-ban felm. bef.) = néhány kivételes esetben előfordult, hogy a szervezési okokból egy adott évre tervezett építészeti felmérést később bonyolítottuk le. A táblázatban ezeket az áttekinthetőség miatt a földrajzi területnél szerepeltettük.)

Budai Ev. Egyházmegye

Pest megyei templomok	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Budaörs (Pest megye)	(új ép.)			Nagybörzsöny		x	
Érd		x		Szentendre	(új ép.)		

Budai Ev. Egyházmegyében felmérve: 5 templom. kutatva további 0 templom

Pesti Ev. Egyházmegye

Budapest	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Bp-Angyalföld		x	x	Bp-Pestújhely-Újpalota (1152 Templom tér 1.)		x	x
Bp-Cinkota		x		Bp-Rákoscsaba			x
Bp-Deák téri ev. templom	(2006-ban.)	x	(x)	Bp-Rákoshegy		x	x
Bp-Fasori ev. templom		x		Bp-Rákoskeresztúr		x	x
Bp-Ferencváros (Thaly K. u. 28:	(imaház.)			Bp-Rákosliget		x	x
Bp-Józsefváros (Szentkirályi u)	(imaház.)			Bp-Rákospalota (Régi főtér u. 73.)		x	x
Bp-Kispest		x	x	Bp-Rákosszentmihály (Hősök tere 11.)		x	
Bp-Kőbánya		x		Bp-Szlovákajkú Egyház	(2005-ben felm. bef.)	x	x
Bp-Pesterzsébet		x		Bp-Újpest (1043 Leibstűck M. 36-38.)		x	x
Bp-Pestlőrinc		x		Bp-Zuglói		x	

Pesti Ev. Egyházmegyében felmérve: 10 templom, kutatva további 1 templom

2005. év**Kelet-Békési Ev. Egyházmegye**

Békés megyei templomok	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Békéscsaba-Nagytemplom		x	x	Kondoros		x	x
Békéscsaba-Kistemplom			(x)	Medgyesegyháza		x	(x)
Békéscsaba-Erzsébethely		x	(x)	Mezőberény I. (német tpl.)		x	(x)
Csanádapáca	(imaház)		x	Mezőberény II. (szlovák tpl.)		x	(x)
Csorvás		x	x	Telekgerendás	(új épület)		(x)
Gerendás		x	x	Újkígyós		x	
Gyoma		x	x				
Gyula		x	(x)				

Kelet-Békési Ev. Egyházmegye

Szolnok megyei templomok	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Mezőtúr		x	x				

Kelet-Békési Ev. Egyházmegyében felmérve: 7; kutatva további 8 templom

Nyugat-Békési Ev. Egyházmegye

Békés megyei templomok	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Ambrózfalva		x	x	Orosháza		x	x
Battonya		x	x	Orosháza-Rákóczitelep		x	(x)
Csabacsüd		x		Orosháza-Szentetornya		x	x
Gádosos		x	x	Pusztaföldvár		x	(x)
Kardoskút		x	x	Szarvas-Ótemplom		x	x
Mezőhegyes			x	Szarvas-Újtemplom		x	(x)
Nagybánhegyes		x	x	Tótkomlós		x	(x)
Nagyszénás		x	x				

Nyugat-Békési Ev. Egyh. megye

Csongrád megyei templomok	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Csanádalbertyi		x	x	Szentes		x	x
Hódmezővásárhely		x	x	Szeged	2003-ban felm.		(x)'03
Makó	2003-ban felm.		(x)'03	Pitvaros		x	x
Nagymágocs		x	(x)				

Nyugat-Békési Ev. Egyh. megye

Szolnok megyei templomok	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Csépa		x	(x)	Tiszaöldvár-Ószőlős			(x)
Tiszaöldvár		x	(x)				

Nyugat-Békési Ev. Egyházmegyében felmérve: 14; kutatva további 8 templom

2006. év**Borsod-Hevesi Ev. Egyházmegye**

Borsod-Abaúj-Zemplén m.	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Abaújszántó		x	x	Monok	(imaház)		x
Arnót		x	x	Ózd		x	x
Borsodnádásd		x	x	Ózd-Somsálybánya			x
Fancsal		x	x	Putnok	(imaház)		(x)
Hernádbúd			x	Rudabánya			x
Hernádvécse		x	x	Sátoraljaújhely			
Kurtyán			x	Sajókaza		x	x
Miskolc-Belváros		x	x	Tállya		x	x
Miskolc-Diósgyőr		x	x	Tokaj		x	x
Miskolc-Diósgyőr-Vasgyár			(x)	Újcsanálós			x

Borsodi Ev. Egyházmegyében felmérve: 17; kutatva további 2 templom

Hajdú-Szabolcsi Ev. Egyházm.

Szabolcs-Szatmár-Bereg m.	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Gesztréd	(imah., megsz.)	x		Nyíregyháza-Nagytemplom	korábbi felm.	x	(x)
Érpatak	(imah., megsz.)	x		Nyíregyháza-Borbánya			
Kálmánháza		x	(x)	Nyírszőlős		x	(x)
Kisvárd		x	x	Nyírtelek	(új épület)		(x)
Kölcse		x	x	Olcsva		x	x
Nagycserkesz	(új épület)	x	(x)				

Borsodi Ev. Egyházmegyében felmérve: 3; kutatva további 5 templom

Hajdú-Szabolcsi Ev. Egyházm.

Hajdú-Bihar megye	(megjegyzés)	terv	munka	helység	(megjegyzés)	terv	munka
Debrecen		x		Komádi (Kelet-Békési Ehm.)	(imaház)		

Hajdú-Szabolcsi Ev. Egyházmegyében felmérve: 3; kutatva további 5 templom

2004-2006-ban elmért és kutatott emlékek mindösszesen: 80 templom

Résztvevők:

A kutatás résztvevői a tervezetben megnevezett személyek voltak. Az építészettörténeti feldolgozást Dr. Krähling János irányította, munkáját Maróty Kata és Halmos Balázs segítette. Az egyházművészeti kutatás és feldolgozás Harmati Béla László munkájával készült. A történeti szerkezeti kérdések kutatásában Laczkovics János segédkezett. A műemléki orgonák kutatását Kormos Gyula önállóan végezte, az építészeti felmérés során feltárt adatok értelmezését segítette. A felmérések során összesen mintegy 80 építészhallgató vett részt a munkákban, ezek többsége a nyári hosszabb és intenzívebb vidéki kiszállásokon működött közre, volt aki korábban már több felmérésünkben is részt vett.

A kutatás anyagi feltételei; megvalósításához kapott egyéb támogatások

A kutatás alapvetően a kitűzött pénzügyi terv szerint zajlott. A megvalósításhoz a Magyarországi Evangélikus Egyház is adott támogatást: a munka lebonyolításához bizonyos esetekben igénybe vettük az egyház szolgálati gépkocsiját; a felmérések során a „stáb” és a hallgatók elszállásolásához elfogadtuk a gyülekezetek, egyházközségek által felajánlott szálláslehetőségeket. Ha kereskedelmi szálláshelyet kellett igénybe venni, azt az egyház biztosította. A 80 templom felmérésére kapott bruttó 2500 ezer Ft így emlékenként bruttó 31 250 Ft támogatást, az egyház által biztosított szállások valamint a benzinköltség becsült értéke emlékenként 13-15 ezer Ft, így a pénzügyi ráfordítás emlékenként kb 45 ezer Ft.

A kutatás jelentősége, eredményei:

- általánosságban kiemelendő, hogy mint topográfiai kutatás a magyarországi műemléki topográfia teljessé tételéhez alapadatokkal szolgál. Ennek konkrét eredménye a kutatások adatait rögzítő adattárak rajzokkal és szöveggel. A helyszíni munka során keletkezett dokumentumokat: felmérési vázlatokat, adatlapokat, felmérési rajzokat és azok digitális fájljait, valamint a kb. 6000 fotót a BME Építészettörténeti és Műemléki tanszéken őrizzük.

- a magyar protestáns templomépítészet történetéhez, mint a magyar építészettörténet és speciális területéhez alap kutatás; a kutatás szintetizáló összefoglalását a teljes anyag ismeretében tervezzük, de pl. a klasszicizmus és a romantika egyes résztemáiról konferenciákon számoltunk ill. számolunk be.

- a téma az európai kultúrtörténet egyik speciális, nem meghatározó, de az összkép szempontjából mégis fontos interregionális áramlatához, a protestantizmus építészet- és művészettörténetének feldolgozásához is alap kutatásul szolgál; ennek egyes részeredményeiről a publikációkban történt utalás.

- az elvégzett munka a magyarországi evangélikus egyházművészet feldolgozásához alap kutatás, amelynek átfogó, elemző feldolgozása a munka lezárása után lehetséges. A résztema felelős kutatója, Harmati Béla László az Evangélikus Országos Múzeum igazgatója. A korábbi hasonló tárgyú kutatások eredményeire alapozva és a jelen ciklus eredményeit részlegesen felhasználva az ELTE BTK Művészettörténet Tanszékén PhD dolgozatot nyújtott be 2006-ban, amelyben utalás történik sikeres OTKA-pályázatainkra is.

- az egyes templomok felmérésekor, az épületszerkezetek bejárásakor, „letapogatásakor” egy alapfokú kár-diagnosztizálást is elvégeztünk; ennek eredményeit a fenntartó gyülekezetek, lelkészek tudomására hoztuk további intézkedés céljából.

- a kutatás során elkészített dokumentációkat a kutatóhely, a BME Építészettörténeti Tanszéke őrzi, adott műemlékvédelmi feladat esetén a dokumentumok forrásmegjelöléssel történő használata a további kutatások alapját, szakszerű műemléki helyreállítások tudományos és műszaki megalapozását segíti.

- az egyházművészeti emlékek, műtárgyak felmérése és állapotuk rögzítése szintén műemlékvédelmi-műtárgyvédelmi feladatok elvégzését alapozhatja meg; ezeket a feladatokat, valamint az elhagyatott, kellőképpen nem őrzött műtárgyak körüli gondoskodást Harmati Béla László múzeumigazgató intézte. Ez a tevékenység szintén fontos hasznosuló eredménye az elvégzett kutatómunkának. A berendezések között említésre méltóak a mivesebb megmunkálású szószékek, oltárok, hangvetők, keresztelő kutak és székek. Közülük A Borsod-Hevesi és a Hajdú-Szabolcsi Evangélikus Egyházmegye templomaiban kiemelkedő későbarokk emlékek kerültek elő többek között Arnótról, Fancsalról, és Abaújszántóról. Értékes, azonban rossz állapotuk miatt szakszerű restaurálásra szoruló régi oltárképeket találtunk Abaújszántón és Fancsalon. Igényesen megtervezett, többnyire eredeti belsőépítészeti együttesek, bútorok és berendezések maradtak fenn Borsodnádason, Miskolcon (Diósgyőr-Vasgyár, Diósgyőr), valamint eléggé elhanyagolt állapotban Rudabányán.

Az oltári paramentumok közül értékes darabok maradtak fenn Fancsalon, Tállyán és Tokajban. A kelyhek, kancsók, ostyatartók és tálak között több érdekes és értékes darab is található, melyeknek túlnyomó többségét jó állapotban, megfelelő helyen tárolnak ma is.

- rövid építészettörténeti összefoglalás:

Az előzetes elemzés során megállapítható, hogy a terület evangélikus templomépítészete karakterében heterogén: jelentős és művészi értékekben gazdag egyedi városi templomok mellett az egykori mezővárosok, falvak templomépítészete is rendkívül formagazdag. A városi templomok térszervezési sajátosságai az európai protestáns hagyományokkal is rokoníthatók; az egyik ilyen csoport a hugenotta templomépítészeti téralakítását követi: ilyen karzatokkal körülépített oblongum alaprajzú teremter Békéscsaba, Szarvas-Ótemplom, Nyíregyháza temploma. Az ún. alföldi protestáns templomtípusnak, a hosszánegyszög alaprajz hosszanti oldala mentén elhelyezett szószékoltáros templomtérnek jelentős emléke a tótkomlói és a mezőberényi szlovák templom. A keleti régió templomai között számos XIX. századi és XX. század eleji alkotás található, amelyek a historizáló neoromán és neogót hazai evangélikus templomépítészeti jelentős példái (pl. Kondoros, Szarvas-Újtemplom, Szeged, Pusztaföldvár, Szentes).

A budapesti emlékek esetében Sándy Gyula építészeti munkássága került előtérbe. Templomainál a középkort idéző térelrendezés és mives részletek mellett megjelennek a modern szerkezeti megoldások, melyek között lécrácsdongák (ún. Oicos-rendszerű szerkezetek) is megtalálhatók. (A faboltozatokról külön publikáció készült.)

A borsodi és szabolcsi területek mezővárosi és falusi templomai mértéktartóak, rendszerint egységes hosszánegyszög alaprajzú, teremterű, diadalív nélküli (vagy a teret alig keskenyítő diadalívvvel épített) félköríves, esetleg sokszög záródású szentélyvégződéssel kialakított épületek: a Türelmi rendelet után épültek közül ilyenek: Arnót, Fancsal, Abaújszántó, Tállya, Tokaj, Kölcse templomai. Az északi terület legnagyobb és legfontosabb evangélikus temploma a miskolci belvárosi templom: hosszanti tengely mentén nyújtott görögkereszt alaprajza a Felvidék (és tágabb értelemben Szilézia, Szászország) templomépítészeti hozható kapcsolatba. A XIX. század második felében kibontakozó, és a XX. század elejéig tartó historizáló evangélikus templomépítészeti emléke Ózd, Sajókaza, Diósgyőr temploma. A XX. századi modern templomépítészeti sajátos típusát képviselik a bányatelepek szórványevangélikussága számára épített evangélikus templomok. Ezek közül kiemelkedő, és a hazai modern templomépítészeti jelentős emlékei közé sorolandó a borsodnádasi és a somsály-bányatelepi (mindkettő Szontagh Pál alkotása). A két világháború közötti időszak „konzervatív” templomépítészeti irányzatának kiemelkedő emléke a diósgyőr-vasgyári evangélikus templom, Sándy Gyula alkotása. A Lux Kálmán által tervezett, a római iskola irányzatát követő rudabányai templom kevésbé ismert, mára a pusztulás határán lévő épület. Az említett huszadik századi emlékek jól reprezentálják a két világháború közötti időszak sokszínűségét, amely egyfelől az európai modern templomépítészeti útkeresése (Szontagh Pál), másfelől a stílushoz hű (Sándy) vagy az eklektizáló, a római iskola szellemét tükröző formakeresés (Lux Kálmán) között húzódik, és amelyet beárnyékol a Sándy Gyula által tervezett középkorias templomok óriási mennyisége. Korszakát tekintve egyedülálló, pusztuló emlék a hernádbüdi templom (ép. 1956-ban!), amely - hasonlóan a kortárs csengődi templomhoz - inkább a XIX. század építészeti felfogását követi.

A kutatás további lehetséges irányai

Az elvégzett kutatás számottevően hozzájárult ahhoz a munkához, amely Magyarország evangélikus templomainak teljes felmérését és feldolgozását tűzte ki célul. Ennek elvégzéséhez a központi régió befejezése, Budapest és Pest megye mindez idáig nem kutatott emlékeinek a feldolgozása szükséges; ennek elvégzésére az OTKA-nál pályáztunk.

Budapest, 2007. február 20.

/Dr. Krähling János /

témavezető